

ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ПСИХОЛОГІЇ ВОЛІ

У статті проаналізовані дискусійні питання психології волі, акцентовано на полярності позицій щодо ключових теоретичних положень, виділено основні підходи в емпіричному дослідженні вольової сфери. Джерел – 11.

Ключові слова: психологія волі, вольова регуляція, вольові властивості, вольова організація особистості.

Постановка проблеми. Сучасність ставить підвищені вимоги до вольового потенціалу українського народу, організації виховної роботи по формуванню у молоді розвинутої системи морально-вольових якостей. У зв'язку з цим актуальним для психологічної науки є вивчення вольової сфери особистості, її структури, умов розвитку та виховання, удосконалення методів діагностики.

Незважаючи на багатство нагромадженого за всю історію психології волі теоретичного та експериментального матеріалу, багато питань і досі залишаються дискусійними, як-то сутність і самостійність волі як психічного феномену, її ключові специфічні ознаки та функції, структура і класифікація сталих характеристик вольової активності, пошук релевантних емпіричних показників для діагностики вольових процесів, станів і властивостей. В останні п'ятнадцять - десять років інтерес до вольової тематики зменшився; поняття «воля», «вольова сфера», «вольова активність», «вольові якості», «вольова регуляція» практично зникли з назв українських дисертаційних досліджень з психології та педагогіки. Проблема волі як самостійного психічного феномену розчиняється у більш загальних темах мотивації, психічної саморегуляції, самоуправління, суб'єктності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічне вивчення проблеми волі має давню історію, багато вчених вважають цю проблему центральною для психології особистості та її розвитку (Л. Виготський, Л. Божович, Ю. Гіппенрейтер, В. Селіванов, В. Іванніков, І. Бех, Є. Ільїн, В. Калін та інші). Самостійною ланкою у психології волі є експериментальне вивчення вольових якостей особистості (В. Селіванов, А. Висоцький, Д. Ребізов, В. Калін, М. Говоров, Т. Атаєв, Н. Аргентов та інші). Вольові властивості стали також предметом спеціального дослідження у психології спорту (А. Пуні, П. Рудик, Е. Ільїн, І. Петяйкін, Б. Смірнов, Е. Щербаков). У західній психології проблема волі розглядається у більш широкому контексті мотивації, де виділяються дослідження сталої характеристики особистості, яка отримала назву *persistence* (К. Lewin, R. Crutcher, A. Kremer, J. Atkinson & G. Litwin, Ph. Lersch та інші). Для сучасних досліджень характерний розгляд проблеми волі у руслі свідомої психічної саморегуляції поведінки та діяльності (В. Калін, В. Іванніков, С. Ільїн, Б. Смірнов, О. Биков, М. Чумаков, Ю. Куль та інші).

Мета статті – проаналізувати дискусійні питання психології волі, виділити основні полярності у розумінні ключових положень теорій волі, їх вплив на побудову стратегії емпіричного дослідження вольової сфери.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. З моменту виділення проблеми волі у психології не вщухають дискусії щодо сутності і автономності психічної реальності, яку позначають поняттям «воля».

Л. Виготський вважав, що основна загадка, над якою б'ються дослідники самих різних напрямків – це проблема переживання вільного вольового процесу, те, що відрізняє вольову дію від інших [2, с. 101].

Гетерономні теорії (Г. Еббінгауз, Й. Гербарт) намагалися пояснити вольові дії, зводячи їх до психічних процесів невольового характеру – асоціативних або інтелектуальних. Труднощі такого підходу полягають у неспроможності пояснити у волі найсуттєвішого, а саме вольового характеру актів, довільність як таку, а також внутрішню свободу, яку відчуває людина, приймаючи те чи інше рішення.

Автономні, або волонтаристські, теорії намагалися пояснити волю, виходячи із законів, закладених у самій вольовій дії (Е. Хартман, А. Шопенгауер, У. Джемс, А. Бергсон). Воля визнається як щось первинне, початкове, вона є дивним винятком зі всіх інших процесів психіки людини і не піддається детерміністському, каузальному поясненню. Однак, неспроможність пояснити свободу вольового прояву на науковій основі змушувало деяких представників цього напрямку пов'язувати природу волі з надлюдським, божественним началом. Так, за У. Джемсом, всякий вольовий акт нагадує боротьбу Давіда з Голіафом і перемогу, яку він одержав над велетнем Голіафом за допомогою Господа Бога. Тут духовна енергія втручається у перебіг процесу і змінює весь хід боротьби.

Відчуття волі як духовної сили ми зустрічаємо і у сучасних авторів. Б. Смірнов визначає вольовий компонент спортивної діяльності як свідомо-примусову духовну силу психічної саморегуляції особистості [10]. Метафора боротьби Давіда з Голіафом якраз добре підходить саме до спортивної діяльності, де людина задля спортивної перемоги застосовує неймовірні вольові зусилля, працюючи на межі своїх фізичних і психічних можливостей.

Характерне для гетерономних теорій намагання звести волю до інших психічних процесів виявилось у популярній зараз концепції Ю. Куля [11], в якій замість понять «воля», «вольова регуляція» вводиться поняття «самоконтроль». Поняття самоконтролю має більш широке тлумачення і відображає всю множину процесів, що забезпечують реалізацію намірів людини. Ю. Куль виділяє два типи психічної регуляції: самоконтроль (Selbstkontrolle) і саморегуляція (Selbstregulation); перший з яких відповідає поняттю волі у традиційному її розумінні.

В. Вундт започаткував традицію розглядати вольові процеси в єдності з емоційними переживаннями. Він вважав, що найкращий спосіб пояснення волі лежить через афект, оскільки афект насамперед є активним станом, який характеризується активними діями людини і яскравим та інтенсивним внутрішнім змістом.

Взаємозв'язок емоційної та вольової сторін психічної регуляції відзначається багатьма психологами (Л. Виготський, С. Рубінштейн, Л. Божович, О. Дашкевич та інші). Так, Т. Кириленко [8] вважає, що вольові процеси розвиваються з емоцій та почуттів як процеси вищого рівня, тісно пов'язані із свідомістю. Вона пропонує образно уявити структуру емоційного світу особистості у вигляді зрізу зрубаного дерева, кільця якого відповідають рівням: від афективної чутливості до предметних емоцій та почуттів, від них до світоглядних почуттів і волі. Кожен з цих рівнів поглинається наступним, і кожний попередній слугує основою для прояву наступного. Як цілісний процес емоційно-вольова регуляція досліджена у роботах М. Чумакова, Г. Аванесяна, Т. Шульги, К. Дьяченко та ін.

Ми вважаємо, що емоційні переживання вплетені у канву вольової активності на всіх її стадіях – від виникнення наміру до здійснення вольової дії. Однак при розгляді дихотомії «автономність – гетерономність» наша позиція знаходиться ближче до першого полюсу. Визнання автономності вольового процесу, неможливості його зведення до інших психічних процесів породжує інше дискусійне питання – про специфічні ознаки вольової регуляції, що відрізняють її від інших форм психічної саморегуляції.

Л. Веккер [1] в рамках єдиної теорії психічних процесів розглядає волю як вище специфічне довільне регулювання людиною поведінки та діяльності, що: вимагає енергії та сили; функціонує за принципом енергетичного самозабезпечення; може підпорядкувати собі всі нижчі рівні психічної регуляції людської діяльності аж до самих вихідних, елементарних.

На кожному рівні психічної регуляції – мимовільному, довільному та вольовому – вибір має свої специфічні особливості. На мимовільному рівні рухи контролюються сенсорно-перцептивним образом, проте без всякого попереднього наміру. Мимовільний вибір фактично приймається при виконанні дії, детермінований ззовні. На довільному рівні регуляції програми дій підконтрольні суб'єкту діяльності; практичному виконанню дії передують мовне оформлення його програми. У процесі довільної регуляції цілісна особистість може і не включитися. Вольовий рівень регуляції поведінки та діяльності характерний для цілісної особистості. Вольовий вибір характеризується високим ступенем свободи і здійснюється за критеріями інтелектуальної, емоційно-моральної та суспільної цінності.

За В. Селівановим [9], основна особливість вольової регуляції полягає у свідомій мобілізації особистістю своїх психічних та фізичних можливостей для подолання труднощів та перешкод при здійсненні цілеспрямованих дій та вчинків. Критерій свідомого подолання труднощів вчений вважав основоположним для усіх вольових актів людини, який відрізняє вольові процеси, стани та якості, у цілому вольову регуляцію від інших властивостей та форм регуляції.

Є. Ільїн [6] ототожнює волю (у широкому розумінні) з довільним управлінням або самоуправлінням, яке містить у собі самодетермінацію, самоініціювання та самогальмування, самоконтроль, самооблізацію та самостимуляцію. Вольова ж регуляція є окремим видом довільного управління і характеризується застосуванням значних вольових зусиль, які скеровані на подолання перешкод та труднощів, тобто служить механізмом самооблізації.

Взагалі, визнання вольового зусилля ключовим механізмом вольової регуляції є каменем спотикання у побудові теорії волі. На провідній ролі вольового зусилля вказувалося у роботах О. Лазурського, К. Корнілова, М. Басова, Г. Ситіна, В. Селіванова, В. Каліна, Е. Ільїна, Б. Смірнова, А. Висоцького, П. Рудика та інших.

У розробці теорії волі В. Калін в якості вихідного поняття вибрав поняття «вольова регуляція», а вольовому зусиллю відвів роль її основного механізму: «Основний спосіб виконання вольової дії – це вольове зусилля, яке можна охарактеризувати як однонаправлений регулюючий прояв свідомості, який приводить до установаження або утримання необхідного стану функціональної організації психіки. Будь-яка людина, по своєму досвіду знає, що таке зусилля переживається як активне, напружене і конкретно направлене самоуправління» [7, с. 53].

Полярну позицію щодо природи волі та її ключового механізму висловлює В. Іванніков: «Проблема волі полягає у тому, що ніхто не сумнівається в її наявності, проте ніхто не знає, що це таке. Звідси стільки суперечливих визначень волі. ... Різноманітність думок про природу волі свідчить про те, що поняття волі не позначає якоїсь реальності, а є теоретичним конструктом, введеним у науку для пояснення цієї реальності» [3, с. 97]. Він пропонує вивчати чотири реальності, які характеризують волю: 1) породження вольових дій, тобто дій, які людина свідомо приймає до виконання, проте позбавлених достатньої мотивації (зворотне завдання – гальмуванні неприйнятних дій); 2) вибір з поміж однаково привабливих мотивів, цілей, дій, бажань; 3) навмисна свідомо регуляція виконавчих дій і різних психічних процесів; 4) набір вольових якостей особистості, які також пояснюються існування волі.

Розглядаючи першу реальність, В. Іванніков доводить гіпотезу про те, що ключовим механізмом вольової регуляції є навмисна свідомо зміна смислу дії або створення нового додаткового смислу, що дозволить поповнити дефіцит спонукання. В якості засобів зміни смислу дії він вказує такі (всього вісім): переоцінка значущості мотиву, зміна ролі людини, передбачення або прогноз наслідків своїх дій, об'єднання прийнятого до виконання мотиву з новим тощо). Повертаючись до метафори У. Джемса, виникає питання щодо дієвості цих прийомів у боротьбі Давіда з Голіафом, коли мотивація героя надзвичайно сильна, чітка і не потребує переосмислення.

Щодо «четвертої реальності», яка виявляє існування волі – вольових властивостей, аналіз літератури свідчить, що на теперішній час немає єдності і у цьому питанні: існуючі класифікації та переліки (С. Рубінштейна, С. Петухова, К. Платонова, А. Пуні, П. Рудика, В. Нікандрова, В. Каліна, В. Селіванова, Є. Ільїна, М. Брицхіна, М. Чумакова, Р. Ассаджиоли) відрізняються як за кількістю, так і за критеріями виділення вольових властивостей. Найчастіше вказують на такі як цілеспрямованість, наполегливість, витримка, самовладання, сміливість, рішучість, терпіння. Розбіжності у теоретичному осмисленні волі та її специфічних ознак впливає на те, що до розряду вольових якостей відносять широкий спектр характерологічних властивостей, або тих, що характеризують довільний рівень психічної регуляції: наприклад гнучкість і ретельність (у класифікації М. Брицхіна) або старанність і самовідданість (у класифікації С. Ільїна).

Дискусійним є питання щодо загального вольового розвитку людини, її «сили волі» так би мовити взагалі? Тут також можемо виділити полярності. Першу представляє В. Селіванов, згідно з яким сила волі людини – це «ніщо інше, як великий ступінь розвитку всіх проявів вольових властивостей особистості. Людина сильної волі здатна мобілізувати великі зусилля, щоб подолати зовнішні та внутрішні перешкоди» [9, с. 146]. Вольова людина, на думку вченого, володіє цілою системою прийомів навмисного збудження вольових зусиль.

Інші вчені виявляють сумнів щодо існування волі як інтегрального утворення всіх вольових властивостей і, взагалі, сталих характеристик вольової активності. За В. Іваніковим, воля не є абстрактною загальною здібністю людини, незалежно від її життя та діяльності; воля «предметна», тобто є конкретним проявом здібності людини у конкретній предметній діяльності. Вчений вважає, що «прагнення бачити за вольовими якостями людини особливе утворення – волю, поки що не підкріплено якими-небудь суттєвими доказами; навпаки, є багато факторів, які свідчать про самостійність кожної вольової якості і незалежність формування одна від одної» [4, с.124]. Вольові якості виступають як характеристики, за якими можуть стояти різні причини і різні можливості людини (від нейрофізіологічних та енергетичних особливостей людини та адекватності розуміння ситуації до мотивації поведінки та особливостей смислової сфери особистості). «Тому навряд чи треба шукати у особистості такі особливі утворення, як вольові якості (наприклад, рішучість, наполегливість та інші)» [5, с.22].

У зв'язку з цим виникає питання, чи поширюється такий підхід на всі характерологічні властивості особистості (як-то доброта, чесність, працелюбність тощо), і тим самим спростовуються уявлення про наявність у людини будь-яких стійких особистісних рис, чи це стосується тільки тих характеристик поведінки, які відносяться до вольової сфери; тоді це буде виступати ще одним аргументом на користь специфічності та автономності волі як психічного феномену.

Наслідком різноманітності, полярності позицій щодо ключових питань теорії волі є методичні труднощі у діагностиці вольової сфери особистості. В емпіричному вивченні ми можемо виділити три лінії, три стратегії досліджень, відносно незалежних і слабо пов'язаних між собою. Перша стосується виміру вольового зусилля у лабораторних умовах з використанням психофізіологічних показників; друга – дослідження вольової поведінки в умовах природного експерименту; третя – дослідження вольових якостей за допомогою особистісних опитувальників. Проведений аналіз деяких емпіричних досліджень, а також методик, які застосовували різні дослідники (у тому числі і автор цієї статті), свідчить про невисоку узгодженість (аж до повної невідповідності) результатів, які відносяться до різних рівнів вольової організації людини (індивідуальному, особистісному), а також всередині кожного рівня. Як зазначав В. Селіванов [9, с. 259], нерідко слабівільна у житті людина у процедурах не ергографі або іншому приладі показує високі результати у мобілізації вольового зусилля.

Висновки. Теоретичне осмислення волі представлено різноманітними концепціями, і сьогодні продовжують відстоювати протилежні позиції у розумінні ключових теоретичних положень щодо природи та автономності волі як психічного феномену, її механізмів, структури вольової організації особистості та інші. Поруч з багатою історією теоретичного розв'язання (точніше нерозв'язання) проблеми волі сформувалися відносно незалежних одна від одної традиції емпіричного дослідження; накопичений величезний емпіричний матеріал, який висвітлює окремі фрагменти вольової активності особистості. Актуальною є проблема створення єдиної теорії вольової організації особистості як системи, розкриття закономірностей функціонування і взаємодії механізмів волі на різних її рівнях (індивідуальному, особистісному).

Література

18. Веккер Л. М. Психические процессы (в трех томах) / Л. М. Веккер. – Л.: ЛГУ, 1981. – Т. 3. – 327с.
19. Выготский Л. С. Лекции по психологии / Л. С. Выготский. – СПб: Союз, 1997. – 144 с.
20. Иванников В. А. Воля / В. А. Иванников // Национальный психологический журнал. – 2010. – № 1 (3). – С. 97 – 102.
21. Иванников В. А. Психологические механизмы волевой регуляции / В. А. Иванников. – М.: МГУ, 1991. – 142 с.
22. Иванников В. А., Барабанов Д. Д., Монроз А. В., Шляпников В. Н., Эйдман Е. В. Место понятия «воля» в современной психологии / В. А. Иванников, Д. Д. Барабанов, А. В. Монроз, В. Н. Шляпников, Е. В. Эйдман // Вопросы психологии. – 2014. - № . – С. 15 – 23.
23. Ильин Е. П. Психология воли. 2-е изд. / Е. П. Ильин. – СПб: Питер, 2011. – 368 с.
24. Калинин В.К. На путях построения теории воли / В. К. Калинин // Психологический журнал, 1989. – Т. 10, № 2. – С. 46 – 55.
25. Кириленко Т., Шамлян К. Зв'язок емоційних переживань з вольовою активністю особистості / Т. Кириленко, К. Шамлян // Вісник Інституту розвитку дитини. Вип.26. Серія: філософія, педагогіка, психологія. - Київ: НПУ імені М.П.Драгоманова. – С.151-156.
26. Селиванов В. И. Избранные психологические произведения: воля, ее развитие и воспитание / В. И. Селиванов. – Рязань: изд. Рязанского пед. института, 1992. – 572 с.
27. Смирнов Б. Н. О разных подходах к проблеме воли в психологии / Б. Н. Смирнов // Вопросы психологии. – 2004. – № 3. – С. 64 – 70.
28. Kuhl J. Motivation, Konflikt und Handlungskontrolle / J. Kuhl. – Berlin: Springer, 1983.

References

- 1.Vekker L. M. Psichicheskie processy (v treh tomah) / L. M. Vekker. – L.: LGU, 1981. – Т. 3. – 327s.
- 2.Vygotskij L. S. Lekcii po psihologii / L. S. Vygotskij. – SPb: Sojuz, 1997. – 144 s.
- 3.Ivannikov V. A. Volja / V. A. Ivannikov // Nacional'nyj psihologicheskij zhurnal. – 2010. – № 1 (3). – S. 97 – 102.
- 4.Ivannikov V. A. Psihologicheskie mehanizmy volevoj reguljaccii /V. A. Ivannikov. – M.: MGU, 1991. – 142 s.
- 5.Ivannikov V. A., Barabanov D. D., Monroz A. V., Shljapnikov V. N., Jejdman E. V. Mesto ponjatija «volja» v sovremennoj psihologii / V. A. Ivannikov, D. D. Barabanov, A. V. Monroz, V. N. Shljapnikov, E. V. Jejdman // Voprosy psihologii. – 2014. - № . – S. 15 – 23.
- 6.Il'in E. P. Psihologija voli. 2-e izd. / E. P. Il'in. – SPb: Piter, 2011. – 368 s.

7. Kalin V. K. Na putjah postroenie teorii voli / V. K. Kalin // Psihologicheskij zhurnal, 1989. – T. 10, № 2. – S. 46 – 55.
8. Kirilenko T., Shamljan K. Zvjazok emocijnih perezhivan' z vol'ovoju aktivnistju osobistosti / T. Kirilenko, K. Shamljan // Visnik Institutu rozvitku ditini. Vip. 26. Serija: filosofija, pedagogika, psihologija. - Kiiv: NPU imeni M.P. Dragomanova. – S. 151-156.
9. Selivanov V. I. Izbrannye psihologicheskie proizvedenija: volja, ee razvitie i vospitanie / V. I. Selivanov. – Rjazan': izd. Rjazanskogo ped. instituta, 1992. – 572 s.
10. Smirnov B. N. O raznyh podhodah k probleme voli v psihologii / B. N. Smirnov // Voprosy psihologii. – 2004. – № 3. – S. 64 – 70.
11. Kuhl J. Motivation, Konflikt und Handlungskontrolle / J. Kuhl. – Berlin: Springer, 1983.

Шамлян К. М.

Дискуссионные вопросы психологии воли

В статье проанализированы дискуссионные вопросы психологии воли, акцентировано на полярности позиций по ключевым теоретическим вопросам, выделены основные подходы в эмпирическом исследовании волевой сферы. Источников - 11.

Ключевые слова: психология воли, волевая регуляция, волевые свойства, волевая организация личности.

Shamlyan K. M.

Discussion questions of the psychology of will

Discussion questions of the psychology of will are analyzed, polar views on key issues of the theory of will and the basic approaches to empirical research of volitional sphere are highlighted in the article. Sources – 11.

Key words: psychology of will, volitional regulation, volitional characteristics, volitional personality organization.

Шамлян Каріна Микитівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри філософії та психології Національного лісотехнічного університету України, м. Львів.

УДК 159.923:37.035:316.46

Шугурова Т. Л.

**ОРГАНІЗАЦІЙНА КУЛЬТУРА ДЕРЖАВНИХ І ГРОМАДСЬКИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ**

У статті професійна компетентність осмислюється в контексті організаційної культури. Аналіз принципів організаційної культури ефективних організацій засвідчив, що професійна компетентність є предметом підвищеної організаційної уваги. Основні аспекти професіоналізму членів організації (професійне знання, соціальна легітимність, професійна юрисдикція) надають організації можливість контролювати професійну сферу. Професійна компетентність допомагає організації відповідати запитам суспільства, що постійно змінюються. Основою для професійної компетентності сучасного фахівця є здатність навчатися, як навчатися, розвитку якої сприяє безперервне професійне навчання. Джерел – 24.

Ключові слова: професійна компетентність, професіоналізм, професійний розвиток, організаційна культура, рівні організаційної культури.

Постановка проблеми. Дослідники, що вивчають організаційні проблеми, майже одностайно твердять про визначальний вплив організаційної культури на організаційну